

Територіально-просторовий аспект дослідження сучасних регіональних процесів

Тетяна Татаренко,
доктор політичних наук,
професор кафедри історії України
Східноукраїнського національного університету
ім. В. Даля

Соціально-економічний і політичний розвиток України, її реформаційні зусилля актуалізували проблеми внутрішньодержавних відносин, у тому числі взаємовідносин центру і регіонів, а також між різними регіонами, що дається взнаки при формуванні структури держави, зміцненні її стабільності, зниженні соціальної напруги в перехідний період.

Дослідження трансформаційних процесів на загальнонаціональному рівні пов'язане з їх аналізом на рівні регіонів України, оскільки саме регіони беруть участь у формуванні загальної картини політичного розвитку країни. Це передбачає перетворення в системі державно-територіального устрою, якісний перелом у політичному способі життя, необхідність встановлення оптимальних взаємовідносин між цілим і частинами, центром і периферією.

Регіональні процеси розглядаються переважно з географічної (яку територію вважати регіоном), з економічної (ступінь економічної самостійності та ефективності конкретного територіального простору), чи з державно-управлінської (ступінь адміністративно-територіальної автономності) точки зору. Адже теоретичною основою в дослідженні регіональних процесів є функціональна складова їх управлінської природи: суб'єкт – держава („центр”, органи державної влади тощо) стосовно об'єкта – регіону (територіальне утворення з адміністративними структурами). Такий підхід є універсальним й одночасно стрижневим майже в усіх теперішніх наукових розробках. Відтак переважає позиція про необхідність формування адекватних принципів управління регіонами, які відповідали б загальнодержавним інтересам і домінували б над частковорегіональними. В історіографії цей напрям визначається як

пандержавна регіональна політика.

Тим часом досвід свідчить, що реформування держави можливе за умов активної участі регіональної складової на політичному рівні, яка передбачає реалізацію їх владних функцій і повноважень. Нині, в умовах пошуку нової моделі регіонального розвитку, ця проблема стає особливо актуальною. Та все ж регіоналізм розглядається як відносно самостійне суспільне явище з особливими тенденціями розвитку. Такий підхід цілком закономірний: регіони зі стану централізованого державного управління поступово набувають нової якості й стають відносно самостійними суб'єктами політичного процесу. Відтак розвиток регіональної системи розглядається, з одного боку, в історичному контексті як об'єкт і результат багатоетапного перетворення структурних елементів регіональних систем на територіальні соціально-економічні утворення, діяльність яких спрямована на задоволення суспільних потреб, з іншого – як предмет і мета управління [1, с. 3 – 16].

Проблеми політичного розвитку України, прогнозування і моделювання її політико-територіальної організації посідають важливе місце в сучасній суспільно-політичній, правовій думці. Однак поняття „region” є багатоаспектним; його вивчення має фрагментарний характер, що негативно впливає на нормативну регламентацію статусу територіальних спільнот.

Певна частина сучасних досліджень стосовно проблем регіоналізму пов'язана з поняттями „територія”, „простір”, „територіальна суспільна система”, „територіальна громада”, котрі відображають процеси, що розгортаються в конкретних територіальних межах. Державне будівництво кожної країни спирається як на загальні принципи, механізми конструювання моделей розвитку територій, так і на індивідуальні методи регулювання територіальним розвитком у залежності від специфіки самої території. Адже територія, на думку В. Лексина і А. Швецова, – це певна частина соціального (в першу чергу щодо населення), природного (в тім числі природно-ресурсного та економічного), інфраструктурного, культурно-історичного та просторового потенціалу держави, яка перебуває в юрисдикції місцевих органів влади [2, с. 24 – 25]. Наявність природних і адміністративних ознак дозволяє використовувати термін „територіальне утворення” як синонім поняття „територія”, яке підкреслює характер процесу формування територіальних кордонів. Це дає можливість державі, місцевим органам влади та органам самоврядування певної території здійснювати відповідні регулятивні дії. На думку дослідників, „єдність” і „цілісність” необхідно розглядати як ідеальні стани територіальних утворень. При цьому територіальний розвиток спрямований на забезпечення стійкості і передбачає системоутворюючі дії, певний режим функціонування регіональної системи, зорієнтований на соціальні пріоритети: стійке соціальне відтворення потенціалів території, позитивну динаміку параметрів рівня та якості життя населення, структурну

Тетяна Татаренко

збалансованість, стимулювання внутрішньо- та міжрегіональних зв'язків території. Звідси: системне регулювання територіального розвитку є свідомо організованим відтворенням територіального потенціалу як системи і є нормою регіонального буття, будь-які відхилення від котрого сприймаються як деградація, системна криза, депресія тощо [2, с. 26 – 27].

Такі дії стосовно конкретної системи можуть здійснюватися місцевими представницькими та виконавчими органами, громадськими самоврядними організаціями тощо. Це актуалізує одне з найважливіших завдань територіального управління – розв'язання протиріч міжсистемного та ієрархічного характеру.

Роль територіального чинника значно підвищується в управлінському процесі. На думку О. Батанова, це пов'язано з тим, що територія є основою консолідації соціальних суб'єктів з політичними структурами, місцем, де стикаються різнопланові (приватні, колективні, професійні, галузеві, державні) інтереси [3, с. 57]. Територіальний інтерес – один з основних чинників розвитку, який суттєво впливає на взаємовідносини держава – регіони, регіони – периферія.

За С. Саханенком, територіальний інтерес відображає уявлення громади про цілі, засоби політичного, економічного, соціокультурного розвитку. Це інтереси громади в цілому, а не окремих політиків, організацій, підприємств; частина з них збігається з загальнодержавними інтересами, інші – з регіональними чи міськими. Територіальні інтереси залежать від умов життя та місця розташування. Для їх формування і засвоєння потрібен певний час. Та нині однією з основних цілей державної політики є саме поєднання загальнодержавних та регіональних інтересів, але при цьому реалізація загальнодержавних інтересів не має заважати розвитку регіонів.

О. Шапошников розглядає шість стадій розвитку інтересів: 1) усвідомлення потреби; 2) виявлення засобів її задоволення; 3) ухвалення рішення про використання певного засобу; 4) реалізація; 5) інституціоналізація; 6) нормативне оформлення засобу задоволення [4, с. 92, 93]. Будь-який інтерес має певне спрямування, його неможливо відокремити від суб'єкта – виразника та носія інтересу. Чітко сформульовані інтереси можуть стати рушійною силою, ідеєю розвитку території, яка є необхідним соціально-психологічним компонентом механізму управління.

Водночас у теорії і практиці організації внутрішнього життя держави широко використовується категорія простору, особливо щодо його правового забезпечення: фінансово-економічної прозорості, інвестиційної привабливості, захищеності особи та її прав тощо. Не випадково в практиці політичного аналізу широко застосовуються поняття „економічного”, „політичного”, „культурного”, „інформаційного”, „правового” тощо простору.

Погляди на категоріальний апарат просторової концепції відрізняються від трактування поняття території. Н. Косолапов зауважує, що територія – це сфера безпосереднього проживання та життєдіяльності людини [5, с. 6]. Організація території – процес тривалий, еволюційний, який набуває різних форм. „Простори” з’являються в політичній практиці, коли необхідно розвивати організацію територій і діяльність людини на них. Поняття „території” характеризує фізико-географічну та природно-біологічну реальність. Але поняття „простору” стосується зазвичай реальності соціальної (економічна, політична, культурна, правова, інформаційна тощо). Ці явища взаємопов’язані, але їх не можна ототожнювати.

Проте умовою існування території є здатність середовища до життєдіяльності, для підтримання якого необхідні умови, ресурси та їх доступність. Організована територія стає простором, тобто місцем, пристосованим для життя, та розглядається разом з категорією часу. На думку Н. Косолапова, простір – віртуальна конструкція. Її створюють з метою формування тієї чи іншої концепції, теорії, на основі якої можуть будуватися й відтворюватися соціальна практика або її частина.

До такого розуміння простору наближається сучасна політика, в якій простір безпеки, економічний простір, правовий та інші виконують функції штучно створених конструкцій і призначені для кращої організації внутрішньодержавних та міжнародних відносин, де просторові відносини затвердились на повсякденній основі. Н. Косолапов вважає, що найбільших успіхів у своєму розвитку досягли держави та регіони з складною просторовою структурою. Лише у просторі стають можливими формування, тривале підтримання, інституційне закріплення соціальних відносин. Отже простір є найважливішою передумовою (неодмінною умовою) будь-якого реального розвитку [5, с. 7 – 9].

„Просторові даності” широко використовуються для опису як внутрішніх характеристик державного ладу (фізико-географічні та культурні властивості території також), так і системи її зовнішніх зв’язків. А. Макаричев вважає, що просторова організація держави передбачає освоєння території переважно неадміністративними методами. Тому під час дослідження регіональних процесів використовуються різні просторові маркери, в основі яких міститься переважно культурний підхід, а не географічний; відповідно формуються різні регіональні практики, що базуються на наративах, які конструюються історично. Зрештою утворюються „ментальні простори”, які відрізняються сталими зв’язками, структурою, властивостями і співвідносяться з певними територіальними (географічними) об’єктами [6, с. 9 – 12].

М. Шульга виокремлює категорію „соціальний простір”, яку розглядає як сферу поведінки, способу і стилів життя особистості. Для конкретизації поняття „соціального простору” пропонується використовувати поняття „соціальний ареал життя особистості”, в якому вона (особистість) перебуває постійно чи регулярно, безпосередньо чи опосередковано. Через категорію

Тетяна Татаренко

„соціальний простір”, зазначає М. Шульга, можна розглядати соціальний устрій суспільства, соціальний порядок у різних сферах, фрагментах, проте поняття „соціального ареалу” має персоноцентричний характер. Соціальний ареал є частиною соціального простору, що забезпечує всебічне відтворення життєдіяльності особистості, та просторовою організацією соціального і культурного буття особистості.

Втім, новою ознакою постсучасності є становлення детериторизованої життєдіяльності особистості. Явище детериторизації пов'язане з такою ознакою державності, як суверенітет, який змінює свої традиційні прояви, втрачати чинність щодо території. Це створює принципово нові умови для реформування життєвого ареалу особистості. Сьогодні національно-державний чинник як детермінанта території, на якій перебуває людина, зберігається, проте він перестає бути єдино визначальним. В сучасних суспільствах буденністю є співіснування багатьох культур, релігій, мов, способів і стилів життя. Таке співіснування стимулює їх взаємодію, результатом чого стає певна конвергенція цінностей і стилів життя [7, с. 21 – 24, 37 – 41].

Одночасно в межах конструктивізму питання просторовості розглядається крізь призму „відкритої географії”, згідно з якою „географічні маркери” стають відносними і залежать від ідентичності. Відтак регіони стають соціально-культурними конструкціями, тобто сприймаються не як адміністративно-територіальні одиниці, а як простори, сконструйовані соціально та інтелектуально. Їх кордони визначаються не географічними категоріями, а загальною ідентичністю: відчуттям приналежності, набором певних норм і цінностей тощо. Просторовість використовується переважно як фактор виміру та виявлення регіоналізму. Однак розуміння регіональних процесів за допомогою „образів” призводить до того, що конструювання ідентичності для зовнішнього „споживання” передбачає ігнорування (приховування) внутрішніх розколів, протиріч. Образ підкреслює одні риси реальності та приховує інші, що дає можливість для їх самостійного „прочитання” [7, с. 13 – 15].

Динамічна взаємодія територіальних, історичних, геополітичних, етнокультурних, соціально-економічних процесів у багатомірному комунікаційному просторі зумовлює появу регіональних культурно-інформаційних систем. На процес їх утворення впливають історико-культурні особливості території, можливості регіонів у сфері управління та використання результатів власної господарської діяльності, специфіка етноконтактних зон. На території України існує чотири виразні культурно-інформаційні системи: центральна, західна, східна та південна [8, с. 81]. Звідси – передумовою раціональної територіальної організації є сукупність взаємопов'язаних складників у їх регіональному просторовому вимірі.

Регіон, на відміну від території, є сукупністю взаємопов'язаних ознак і явищ, які визначають його межі. Існує кілька визначень поняття „регіон”. Окреслимо головні.

1. Особливий вид території, що характеризується специфічною цілісністю, велика територіальна одиниця (група земель, штатів чи держав). У цьому значенні „регіон” тотожний району. Виокремлюють політичний, економічний тощо регіони.

2. Соціокультурна „множинність в єдності”, що забезпечує оптимальну якість життя з урахуванням різних зовнішніх і місцевих чинників. У європейському розумінні „регіон” розглядається як категорія внутрішнього поділу держави, наступна за державою територіальна таксономічна одиниця між державою та індивідуумом. Регіон тлумачиться як територіальне утворення, встановлене, згідно з законодавством, на рівні, нижчому після державного, яке наділене правом політичного самоврядування.

3. Елітний зразок організації життєдіяльності через визнання людиною регіонального самовизначення. Функціонування регіону забезпечується соціокультурним відтворенням (трансляцією культури) і зовнішньо спрямованим вектором розвитку. Регіон завжди самодостатній і самобутній, тобто він володіє внутрішнім соціокультурним кодом, який є домінуючим чинником виокремлення регіону. Соціокультурний код інтегрує місцеву трансформацію природно-географічних, геополітичних, гео економічних та інших ознак [9].

У науковій літературі немає чіткого визначення предмета самої регіональної науки, що обумовлює різні напрями, підходи і методологічні концепції дослідження регіональних процесів. Існує чи не десяток тлумачень поняття „регіон”. Іноді поняття „регіон” і „район” ототожнюються. Звідси й подвійність, неконкретність у їх визначенні. Не випадково класифікація регіонів за різними ознаками є умовною і пов'язана з існуванням територіальної диференціації. Та в умовах глобалізації традиційне дослідження регіонів тільки з позиції розміщення продуктивних сил втратило свою актуальність. У регіонів з'являється можливість самостійного виходу на міжнародний рівень, світові ринки, поступово збільшується ступінь їх відкритості. Тому в сучасних умовах існуючі парадигми зазнають певних змін, регіон виступає, на думку О. Гранберга, як підсистема інформаційного суспільства чи як безпосередній учасник інтернаціоналізації та глобалізації економіки [10, с. 84].

Суть поняття „регіон” пов'язується з уявленнями про приналежність і зв'язки території з більшими у просторовому відношенні соціальними системами. Розвиток певної території зумовлений історичною еволюцією регіону, діяльністю попередніх поколінь, їх соціальним відтворенням, яке здійснюється безперервно в часі і просторі. Соціальні процеси, пов'язані з розвитком соціальної структури, розподілом владних повноважень і економічних ресурсів, безпосередньо впливають на просторові характеристики території, де у людини виникає прихильність до свого культурного середовища. Регіон виявляється як специфічний соціокультурний простір, що акумулює економічні, соціальні, демографічні,

національні, релігійні та інші особливості території.

У соціально-політичних науках регіон тлумачиться як різновид соціально-територіальної спільноти людей, населення певної частини країни, яка формується в процесі історичного розвитку та відрізняється від інших частин спільністю умов існування, що склалися історично, місцем у системі суспільного розподілу праці, своєю індивідуальністю, особливостями культури і стилю життя та мають регіональну ідентичність. Остання визначається не стільки національною, скільки територіальною приналежністю, що виокремлює психологічні, етнокультурні, соціальні риси та відділяє їх від інших. На думку Я. Верменич, „являючи собою компактну територіальну спільноту, регіон характеризується... специфічною самосвідомістю, спільними територіальними інтересами, домінуванням певних мовних і релігійних орієнтацій громадян” [8, с. 83]. Різні географічні територіальні образи формують цілісні просторові уявлення та орієнтації їх жителів [11, с. 212].

Соціально-територіальне утворення формується і функціонує у просторі, який набуває політичного характеру. В сучасних умовах регіон формується як самостійний суб'єкт політики, що передбачає конституційні засади, статус автономії як складової частини держави з відповідною організаційною інституціональною системою і повноваженнями, децентралізовану систему влади та управління, яке здійснюється на основі принципу субсидіарності, у формі партнерства держави й регіону. Відповідно до Декларації про регіоналізм у Європі від 4 грудня 1996 року, прийнятої з ініціативи Асамблеї регіонів Європи, регіон відтворює специфіку політичної самобутності, яка може мати найрізноманітніші політичні форми, що відбивають демократичну волю кожного регіону, приймати ту форму політичної організації, якій він віддає перевагу. Регіон сам обирає своє керівництво і встановлює ознаки його представництва [12, с. 162 – 171].

Із соціального погляду регіон співвідноситься з поняттям соціально-територіальної системи, яка є в цілому стабільною за етноконфесійними, культурними та іншими ознаками соціуму, певним чином організованого для тривалої самостійної життєдіяльності, підтримки свого існування як цілісного соціального організму і розвитку на даній території [13, с. 301]. Обидва поняття містять у собі три основні елементи. Перший – адміністративно-географічні межі регіону чи соціально-територіальної системи. Це певна адміністративна одиниця зі своєю соціально-економічною інфраструктурою, яка здійснює в межах своєї компетенції владні повноваження. Другий – наявність і функціонування територіальної спільноти, об'єднаної економічними та політичними умовами і сформованої в процесі становлення та розвитку адміністративної території. В одному випадку превалюють організаційні чинники, в іншому – соціальні. Третій елемент – наявність певного соціально-політичного місця у владних відносинах, тобто як конкретна місцевість з конкретною політичною

владою, управлінською елітою (а не регіон як адміністративна та соціальна одиниця) проявляє свій вплив у галузі політики.

Поняття регіону має як загальносоціальний, так і конкретний зміст, що розкриває його роль і функції у політичному та соціальному житті, конкретизує його у відносинах з іншими регіонами і центром. Поза конкретним соціальним середовищем регіоном можна позначити сукупність областей, наприклад, Західний, Центральний регіони України тощо. Регіоном називають також сільську місцевість певної області чи навіть окремих сільських районів.

Останнім часом у наукових публікаціях набуває актуальності та все частіше використовується поняття „територіальна суспільна система” (ТСС), яка за змістом ототожнюється з дефініціями регіон, місто, область тощо. Головним атрибутом цієї системи є територія. М. Долішній, Л. Шевчук, Я. Шевчук вважають, що регіон можна розглядати як універсальний об’єкт, якщо він визначається як складна територіальна система, що складається з низки ТСС нижчого ієрархічного рівня та є одночасно ланкою ТСС вищого національного ієрархічного рівня [14, с. 3 – 5]. Втім регіональна система не може підміняти чи бути ідентичною національній системі. С. Злупко зауважує, що система – це сукупність, об’єднання взаємопов’язаних і розміщених у відповідному порядку елементів (частин) якогось цілісного утворення; сукупність принципів, що лежать в основі території; сукупність органів, пов’язаних спільною функцією. Окремі системи перебувають між собою в причинно-наслідкових зв’язках, тобто зміна одного елемента чи одного зв’язку між системами спричиняє заміну інших елементів і зв’язків. Кожна система може бути представлена як елемент суперсистеми, тобто системи вищого рангу. Важливим принципом розподілу системи є: 1) збереження загальної цілеспрямованості функціонування всієї системи; 2) підсистема кожного рівня має володіти особливою характеристикою; 3) кількість підсистем має бути мінімальною, але не ускладнювати вивчення систем кожного рівня [14, с. 19].

Відтак регіон – це частина національної території, його економічний, соціальний потенціал, що вливається в потенціал держави; тобто регіон, навіть найрозвиненіший, є частиною державного економічного та культурного організму. Це – фундаментальна засада регіональності, тому, на думку вченого, немає потреби надмірно глорифікувати регіональні переваги, оскільки їх брак компенсується системою ринкових механізмів.

Сучасний погляд на розвиток регіональних систем базується на двох основних позиціях: 1) прихильників домінування географічно-природоресурсного та матеріально-виробничого фактора; 2) переваги інноваційно-технологічного, інформаційного фактора.

Отже природні ресурси, стан економічного та соціального розвитку, культурна спадщина в широкому розумінні, людський потенціал в усіх його вимірах – це найважливіші складові регіональної соціально-

економічної системи, яка ніколи не буває замкненою, а взаємодіє з іншими регіонами в загальнонаціональному організмі. Ця єдність не статична, вона постійно розвивається і вдосконалюється, що призводить до зміни пріоритетів у динаміці регіональних систем, розвиток яких підпорядковується загальноцивілізаційним детермінантам. Крім того, суттєвою ознакою сучасного етапу регіоналізму є інноваційна парадигма моделювання регіонального розвитку, що створює підґрунтя для прояву місцевої активності, ініціативи в пошуку інноваційних ідей, програм, моделей, відповідного інтелектуального потенціалу [14, с. 20 – 26].

Суспільно-територіальні системи створюють своєрідний „суспільний ландшафт” країни. Вони відображають у просторі процес структурування та організації політичних, інституційних, природно-ресурсних, інформаційних, господарських, соціокультурних систем. Об’єктивною основою формування ТСС є система розселення, оскільки суспільно-територіальні системи є місцем перетинання інтересів населення, яке проживає на даній території; підприємств, що ведуть господарську діяльність; територіальних органів влади; загальнонаціональних органів влади, які відображають як національні інтереси, так й інтереси найбільших національних компаній. Наприклад, західна ТСС формується на основі західної системи розселення, структура якої складається з семи регіональних систем розселення обласного рівня, що дозволяє виокремити сім суспільно-територіальних підсистем (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області). Ядром розселення західного регіону є Львів, чисельність населення якого у 3,2 – 6,2 разу більша, ніж в інших обласних центрах регіону. Отже, з точки зору просторового розвитку, в регіоні мають бути оптимально збалансовані функціональні (вертикальні), територіальні (горизонтальні) й часові (динамічні) зв’язки, які формують ТСС [14, с. 31 – 35].

Тим часом В. Чужиков називає наступні фактори ідентифікації регіонів, які впливають на формування їх суспільно-територіальних систем: спільне географічне положення; територіальна єдність; відносна природно-кліматична однорідність; подібна спеціалізація; спільна виробнича та соціальна інфраструктура; стійкі економічні внутрішні зв’язки; формування спільних інтересів територіально-адміністративних одиниць у проведенні єдиної регіональної політики; відносна демографічна єдність; якість людського капіталу; інвестиційна привабливість та інвестиційна ємність; характер внутрішніх і зовнішніх економічних зв’язків. А. Мазур додає такі ознаки, як „інтегроване середовище”, „наявність розвинутої інфраструктури” [15, с. 59].

Втім визначення суспільно-територіальних систем базується на теоретичній моделі регіоналізації, в основі якої – системність, ієрархічність, динамізм, відкритість, стійкість [15, с. 54]. Адже регіон являє собою суспільно-територіальну модель, що характеризується певною структурою, елементи якої тісно пов’язані між собою та залежать одне від одного. Порушення

одного з елементів обумовлює зміну всієї структури. Крім того, поняття ТСС пов'язане з інтегральною парадигмою, в основі якої – уявлення про регіони як про складні об'єднані ієрархічні системи різного таксономічного рівня. Водночас модель регіоналізації має поліструктурний характер, тобто модель на кожному ієрархічному рівні передбачає розвиток політичних, економічних, соціальних, технологічних зв'язків [14, с. 33 – 34].

На думку С. Писаренка, українське суспільство стоїть перед завданням нової організації життєвого суспільного простору держави. „Нова регіоналізація” пов'язана з наданням нового змісту поняттю „адміністративний регіон”. Отже має відбуватися формування нових „культурно-економічних” регіонів, що являють собою спільноти, засновані на просторовій локалізації певних видів діяльності, центром яких є управління фінансами і власністю, розробка нових технологій, створення необхідної для цього інформаційно-комунікаційної інфраструктури, сфери соціально-культурних чи інших послуг, формування регіональних ринків, їх сегментації. Такі спільноти орієнтовані на перехід до постіндустріального суспільства [14, с. 37 – 38].

Таким чином, аналіз принципів реорганізації та особливостей розвитку територіального простору свідчить про загальні й специфічні підходи в дослідженні проблем регіонального розвитку в цілому. Серед науковців, які досліджують регіональні явища в їх зв'язку з політичною сферою, сформувалися підходи, які ґрунтуються на різних методологічних принципах у трактуванні природи та змісту терміна „регіон”. В українських умовах актуальним стає застосування аналітичних підходів, відповідних методик стосовно аналізу розвитку регіональних процесів у політичному просторі, а також розробки моделей їх майбутньої конструкції.

Література:

1. **Гвишиани Д. М.** Методологические аспекты системных исследований // Философско-методологические основания системного исследования. – М., 1983.
2. **Лексин В. Н., Швецов А. Н.** Государство и регионы: Теория и практика государственного регулирования территориального развития. – М., 1997.
3. **Батанов О. В.** Территориальна громада – основа місцевого самоврядування в Україні. – К., 2001.
4. **Саханенко С. Є.** Політичне управління містом в умовах самоврядування. – Одеса, 2001.
5. **Косолапов Н. А.** Глобализация: Территориально-пространственный аспект // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – № 6.
6. **Макарычев А. С.** Глобальное и локальное: меняющаяся роль государства в управлении пространственным развитием // Политическая

наука: Пространство как фактор политических трансформаций: Сб. науч. тр. – М., 2003.

7. **Шульга М.** Соціальний ареал життя особистості як предмет соціологічного дослідження // Соціальний ареал життя особистості. – К., 2005.

8. **Ворменич Я. В.** Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003.

9. **Дергачев В. А., Вардомский Л. Б.** Регионоведение: Учебное пособие для студентов вузов. – М., 2004. – С. 9, 10; **Михальченко М. І.** Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич, 2004. – С. 442, 443.

10. **Гранберг О. Г.** Основы региональной экономики. – М., 2000.

11. **Нагорна Л. П.** Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей лінгвістики. – К., 2005.

12. Декларація щодо регіоналізму в Європі, прийнята Асамблеєю Європейських Регіонів від 4 грудня 1996 р. // Управління сучасним містом. – 2001. – № 7 – 9 (3).

13. **Косолапов Н. А.** Политико-психологический анализ социально-территориальных систем: Основы теории и методологии (на примере России). – М., 1994.

14. Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регіональні суспільні системи: Зб. наук. праць. Вип. 3 (XLVII) // НАН України. Інститут регіональних досліджень. Ч. 1. – Львів, 2004.

15. **Чужиков В. І.** Регіоналі інтеграційні стратегії в постсоціалістичних країнах Європи. – К., 2003.